

Bálint István*

Veszélyben a polgári társadalom

Bajban az európai középosztály

Napjainkban a világ állapotát két paradox helyzet és két kérdés határozza meg. Az egyik paradoxon: középosztályt és ezzel polgári társadalmat csak a világgazdaságba való bekapcsolódás teremthet. (Ott van a beszédes példa: Kenya a függetlenség elnyerésekor Dél-Korea szintjén volt, ma Dél-Korea gazdasági hatalom, Kenya pedig megmaradt szegény afrikai országnak. Kínának ma már annyi európai szinten fogyasztó polgára van, mint ahány lakosa az egész Európai Uniónak. Indiában 300 millió ember emelkedett fel a középosztályba, ebből 50 millió európai szinten fogyaszt. Brazíliában 40 millió ember került fel a középosztályba. Kínában 3 évtized alatt 680 millióval, az egész világban egymilliárdal csökkent a szegénységben élők száma.) Ugyanakkor ebbe a globalizált világgazdaságba való bekapcsolódás már veszélyezteti a legrégebb középosztálynak, az európainak az életszínvonalát. És a másik paradox helyzet: az egyik legnagyobb világtörténelmi fordulat: a szabad piacgazdaságra és a demokráciára épülő társadalom diadalmaskodott a szocializmusnak nevezett társadalom felett, mert az kevésbé tudta ellátni még a létjogosultságát megadó funkciót, a minden polgárról egyformán gondoskodó feladatát is, mint a magasabb életszínvonalat biztosító polgári társadalom, közben messze lemaradt vetélytársa mögött olyan emberi értékekben, mint az emberi jogok, a polgár szuverenitása, az egyed szabadsága. Most viszont ugyanez a társadalom válságba jut ugyanazon okból: nem tud gondoskodni saját vívmányainak megőrzéséről, mert veszélybe került mind a jólét, mind a demokrácia. És a paradox módon alakuló helyzet mögött ott van két sorsdöntő kérdés. 1. A világgazdaság vagy csak az európai jólét van-e veszélyben? 2. Mi legyen azokkal a százmilliókkal, akik a világszerte középosztályt teremtő globális világgazdaság körülményei között továbbra is csendben éhen halnak?

Az utópiák és az apokaliptikus jóslatok háborúja

Apokaliptikus képek és utópisztikus elképzelések birkóznak egymással, hogy az ember képet kapjon a jövőjéről. Az emberiségre

---

* Bálint István, nyugalmazott újságíró, Magyar Szó, publicista, Újvidék

váró borzalmakat sokszor tudósok vetítik elénk. A múlt század hetvenes éveiben különösen divat volt sötéten festeni a jövőt. (A későbbiekben foglalkozunk majd néhány olyan jóslattal, amely szerencsére nem jött be: nem merült ki 2013-ig a világ kőolajtartaléka, lassult a Föld felmelegedése, a népszaporulat. Sokkal több ilyen sötét jóslat volt azonban. Közülük kitűnt a világhírű Harvard Egyetem jóslata, amely szerint 15-30 éven belül elpusztul az emberi civilizáció. Szerencsére azóta elmúlt vagy negyven év, és még itt vagyunk.) Az optimisták már akkor szembeszálltak a mindent sötéten látókkal. Ők elsősorban az emberiség olyan vívmányaira hivatkoztak, amelyek hatása az emberiség jövőjét is lényegesen meghatározza. (Ilyen tényezőként emlegették például azt a civilizációs vívmányt, hogy a nők bekapcsolódtak az emberi társadalom aktív építésébe: korábban ugyanis az emberiségnek ez a fele egyáltalán nem vett részt a termelés folyamatában. 1900-ban például a nők a munkaerő mindössze 15 százalékát képezték, mára azonban a helyzet nagyot változott.) A pesszimistáknak először az optimistákkal kellett megbirkózniuk. (Azok minden pesszimista jóslatra azt válaszolták, hogy nincs és nem lehet nagyobb baj, amíg az emberiség átlagos életkora növekszik. Márpedig itt a növekedés szembeűnő: 1900-ban még 32 év volt az emberiség átlagos életkora, mára 69-re nőtt. Az ő számításaik szerint 2050-re eléri a 76 évet. De már van egy pesszimista jóslat is, hisz az interneten kering egy 2050-ből származónak nyilvánított levél, amely szerint az átlagéletkor 2050-re 37 évre csökken, mert az embereknek mindössze napi fél pohár víz jut.) Az igazi vetélytársaik azonban azok az utópisztikus elképzelések, amelyek ragyogónak festik az emberiség jövőjét. De menjünk sorjában.

A tudósok igyekeznek meggyőzni az emberiséget arról, hogy az életet a Földön az évek milliárdjaiban kell mérni. Szerintük a Föld élettartamát 6,3 milliárd évben lehet meghatározni. Ebből eddig 4,55 milliárd év múlt el, tehát a Földön még 1,75 milliárd évre biztosítva vannak az élet feltételei. Lehet, hogy az emberi faj már előbb kiveszik, és akkor már csak a mikrobák élnek. De csak ennyi év múlva melegszik fel a Föld annyira, hogy minden víz elpárolog, és víz nélkül minden élet megszűnik, a Nap még 6 milliárd évig megmarad. Ebben az időközben kevés esélye van annak is, hogy valamilyen kozmikus tragédia elpusztítja az életet a Földön. Természetesen ezek a számítások is csak részben tudják az embert megnyugtatni, hisz nem tudjuk, mi történhet közben a világűrben vagy akár a mi Tejútunkban is. Tudjuk például, hogy 20 millió évvel ezelőtt olyan robbanás volt a Tejút közepén, hogy annak fénye a

Földön a Holdnál is nagyobb és világosabb égitestként látszott. Lehet, hogy ezt a fényt az ember valamelyik őse már látta. Ki tudná megmondani, hogy mi minden történhet a mi életünkben is. Nem is szólva arról, hogy napjainkban a napviharoknak nevezett jelenségek a Napban lejátszódó olyan folyamatokról tanúskodnak, amelyekről csak homályos elképzeléseink vannak. Úgy számítják azonban, hogy semmilyen kozmikus tragédia nem fenyeget bennünket. Még az sem történhet meg, hogy a világűrben száguldó valamelyik égitest nekiütközik a Földnek. Bár itt is lehetnek kételyek, hisz csak részben tudjuk például megmagyarázni, miért és hogyan veszték ki a dinoszauruszok. A legnépszerűbb és legelterjedtebb elmélet szerint egy Földbe csapódott meteor végzett velük. És hasonlóan csak részleges elképzeléseink vannak arról, hogyan és milyen feltételek kialakulásával jelentkezett és fejlődött az élet a Földön. Kínában találtak például egy kövületet, amely azt mutatja, hogy a legrégebb gerinces a Földön 419 millió éves. Hogyan tudnánk még csak elképzelni is, minek és hogyan kellett történnie addig, amíg az ember fejlődésének mai állapotába került. Még az a helyzet is hihetetlennek tűnik – pedig ez kozmikus értelemben közelmúlt –, hogy a Szaharában valamikor tenger, majd később fejlett világ volt. Tehát arról sem lehet még csak sejtelnünk sem, mi minden történhet a következő évmilliókban.

Mindenesetre a tudósok szerint az ember életfeltételei a Földön legalább egymilliárd évre biztosítva vannak. Ha figyelembe vesszük, hogy az emberi történelem legfeljebb 10 ezer éves, ebből a szempontból nyugodtak lehetünk tehát. Annál több nyugtalanságra adnak okot azok a jóslatok, amelyek nem az emberi faj megmaradásával, hanem csak a mai társadalom jövőjével foglalkoznak. Itt már előfordul, hogy tekintélyes tudósok vallják: az embernek hamarosan új bolygó után kell néznie, mert ezt a mi bolygónkat elpusztítja, feléli. Első számú veszélyként a Föld felmelegedését emlegetik. Ezzel kapcsolatban kitérnek olyan veszélyekre, mint az elsivatagosodás, ma termékeny területek elpusztulása. Vagy a tengerek szintjének az emelkedése, aminek következtében nagy területek – egész szigetek, sőt ma sokmillió városok – kerülnek víz alá. Az e kérdésekkel foglalkozó ember azonban itt is igyekszik világosabb helyzetet teremteni. Ehhez járult hozzá az ENSZ klímaváltozással foglalkozó szervének, az IPCC-nek a legújabb jelentése, amelyet 33 ország 840 tudósa készített.

E jelentés szerint vannak biztosra vehető és meg nem magyarázható dolgok. 95 százalékos biztonsággal állítható például, hogy az ember tevékenysége – elsősorban az annak következtében a légkörbe kerülő

szén-dioxid – változásokat idéz elő a bolygónk éghajlatában. Ezek a változások azonban lassúbbak, mint az apokaliptikus jóslatok mondják. Így például a tengerek szintje 1901 óta 19 centiméterrel nőtt. A további növekedés azonban igen tág határok között mozog: 26-tól 82 centiméterig lehetséges a század végéig. Ugyanakkor sok a megmagyarázhatatlan dolog. Nem találnak például magyarázatot arra, hogy miért mérséklődött a felmelegedés. A melegházhatásnak nevezett jelenséget előidéző szén-dioxid-kibocsátás a Föld légkörében elérte az utóbbi évszázadok legmagasabb szintjét. Ugyanakkor a hőmérséklet alig nőtt: 1951 óta mindössze 0,12 és 1998 óta még lassabban, mindössze 0,05 fokkal egy évtized alatt. Ez azt jelenti, hogy a növekedés 300 százalékkal kisebb volt, mint az apokaliptikus jóslatok szerint.

Eddig tévesnek bizonyultak a nyersanyagok eltűnésével kapcsolatos apokaliptikus jóslatok is. A fenti kérdésekkel foglalkozó Római Klub, a szakértőknek ez a tekintélyes testülete 1972-ben azt jóslta, hogy 2013-ra már hiány lesz alumíniumból, rézből, aranyból, ólomból, higanyból, molibdénből, ezüstből, wolframból és cinkből. Sőt azt is, hogy kőolajból és földgázból már 1990-1992-ben hiány lesz, holott ezek készletét ma többre becsülik, mint a jelentés készítése idején. Még a Föld túlnépesedésével kapcsolatos jóslatok sem váltak valóra, mert a múlt század hatvanas éveitől kezdődően lassult az emberiség létszámának növekedése. Természetesen számolni kell azzal, hogy a világ termelésének növekedésével, újabb államoknak a globális világgazdaságba való bekapcsolódásával fokozódik majd a verseny az energia- és nyersanyagforrásokért. Még azzal is számolni kell, hogy egyes nyersanyagokból előbb-utóbb hiány lesz. (Ma nem is gondolunk arra, hogy fogyóban van a világ foszforkészlete, közben a foszfor eltűnése tragikusabb következményekkel járhat, mint a kőolajforrások kimerülése. És nem is tudjuk, hogy melyik másik anyagból keletkezhet tragikus hiány.) Energiában biztos nem lesz hiány, amíg a világ olyan atomokból lesz felépítve, amelyek milliárd évekre annyira melegen tartják a Napot, hogy még ilyen távolságból is lehetővé teszi az életet a Földön. (Már a napsugarak által hajtott repülőgép is megtette Föld körüli útját.) A nyersanyagokat pedig az ember vagy beszerzi a világúrból, vagy helyettesíteni tudja. Persze ezek a folyamatok hihetetlen változásokat hozhatnak. (Már ma készülnek arra a korszakra, amikor nem lesz kőolaj. És a rossz nyelvek szerint e téren csak azért nincs gyorsabb előrehaladás, mert a kőolajlobbi gátolja az újításokat. Mert elképzelhetjük, micsoda felfordulást okoz majd, ha elfogy a kőolaj.)

Mindenesetre, kritikusan kell szemlélni az apokaliptikus jóslatokat. Nem sokkal több hasznunk származna azonban abból sem, ha komolyan vennénk az emberiség jövőjével kapcsolatos utópisztikus elképzeléseket. A kommunizmussal kapcsolatos marxista utópia eltűnése óta az emberiség jövőjét igazán optimistán csak a világvégén beköszöntő krisztusi birodalomban hívők és a tudományos-fantasztikus regények látják. Mindhárom utópisztikus elképzelésnek az alapjában ott van a zsidó-keresztény civilizációnak a Bibliára épülő hite, hogy a munka az ember büntetése, mert Ádámot a tilalom megszegése miatt az Isten kiűzte a paradicsomból azzal a büntetéssel, hogy „orcád veritékével egyed a te kenyeredet”. Ennek alapján a vallások úgy képzelik el a Krisztus eljövetelét utáni birodalmat, mint a Jehova tanúi nevű kisvallás propagandafüzete, amelynek címlapján egy kis lak áll egy patak partján, az apa valahol a távolban tevékenykedik, a mama meg a kislányával virágot szed. A fantasztikus regényekben pedig minden munkát a robotok végeznek. Nem tudni, hogy az ember mit csinál, de az biztos, hogy izgalmat és kalandot csak a világűri utazásokban keres.

Így aztán a gondolkodó ember keveset foglalkozik jövőjének kérdésével. Már azért is, mert sok mindent nem lát, nem láthat világosan. A tényekről vitatkozzanak a tudósok, a gyönyörű jövőben higgyenek a vallásosok. Számára az a fontos, hogy semmi ne veszélyeztesse ezt a jövőt. És elvárja, hogy az ember jövőjéért felelősek idejében megtegyenek mindent a problémák megoldásáért. Van azonban egy dolog, amelyet biztosan lehet állítani, és ami már most meghatározza az európai ember életét, már ma drámai események forrása. Egyszóval van, ami biztos a tudományos viták és vallási elképzelések tömkelegével szemben: az európai életszínvonalat nem lehet tartani, és ezzel néhány dilemma elé kerül a polgári társadalom.

Veszélyben a jóléti állam

A polgári társadalom gazdasági alapja a piacgazdaság, politikai alapja pedig a demokrácia. Eddig ennek a kettőnek az egységét jelentette az Európában és a fejlett világ egy részén megteremtett jóléti állam. A mostani gazdasági-pénzügyi válság azonban feltárta, hogy ez a jóléti állam komoly veszélybe került, mind nehezebben látja el feladatát, végzi eddigi társadalmi funkcióját. Mindinkább az a veszély fenyegeti, hogy úgy jár, mint a bolsevik állam. A polgárokat hozzászoktatta, hogy tőle várják a juttatásokat és a biztonságot, és mind nehezebben tudja ezt a

vállalt feladatot teljesíteni. A terhek ugyanis nőttek, az állam pedig mind szegényebb lett. Elsősorban vagyonának magánosításával, de egyéb intézkedésekkel is. Ezt a folyamatot a gazdasági válság csak felgyorsította. (A német kormánynak a 2013. évi választások előtt a négyéves időszakra készített jelentése kimutatta, hogy e négy év alatt az állam 800 milliárd euróval szegényebb lett.)

Ezt a jóléti államot több tényező hozta létre. Elsősorban is az 1929–33. évi nagy gazdasági válság megmutatta, hogy az emberi társadalom válaszüthöz érkezett. A fejlődésnek ezen a fókán három út között választhatott. Az első úton már elindult az 1917. évi forradalommal. És ez volt az emberi társadalomnak az egyetlen korszaka, amikor úgy látszott, hogy a szocialista út előnyösebb mint a kapitalista. Amíg a kapitalista útnak ez volt a legnagyobb válsága, a Szovjetunió viszont agrárországból ipari állammá vált, amelyben 1933-ban már az ipar adta a társadalmi össztermék 70 százalékát. A másik két út is a gazdaság keretét megadó állam átalakításával kereste a megoldást. A szocialista út párturalommal leplezett keménykezű diktatúra volt, amelynek építését Sztálin éppen a válságnak ezekben az éveiben fejezte be. A tömény borzalomnak azzal az elvével, hogy a tömeges letartóztatások akkor is megérik, ha a fogva tartottak között csak két százalék a bűnös, s ezzel megmentette azt a társadalmat, amelyben bárki bármikor letartóztatható volt. (Ahogyan a krónika feljegyezte: a megsértett házmesterek feljelentéseinek több áldozata volt, mint ahányan ténylegesen valamilyen hibát követtek el. Pedig akkor 10 év szibériai száműzetéssel büntetett hibának számított az is, ha valaki a Sztálin beszédét közlő újsággal ment a végére.) A fasiszta út is a diktatúra útja volt: az állam a munkáskövetelések vaskézrel történő elfojtását, minden ellenállás véres letörését és a hadi megrendeléseket tette a gazdaság talpra állításának alapjává. A harmadik út volt a jóléti állam, amely szintén az állam gazdasági szerepét, elsősorban az állami megrendeléseket (különbséggként: nemcsak a hadi megrendeléseket, hanem az utak, vasutak stb. építését, az állam szociális szerepét is) tette a gazdaság hajtóerejévé. De alapjában különbözött a két másik úttól. Elsősorban azzal, hogy megőrizte a demokráciát.

Ez a jóléti állam Európában a második világháború után érte el fénykorát. Ebben a kibontakozásban nemcsak a másik rendszerrel való verseny és a munkásmozgalom, köztük az eurokommunista pártok sikere volt benne, hanem az a lendületes gazdasági fejlődés is, amelyet a kontinens ebben a korban elért. (Ehhez mindenképpen hozzájárult az is, hogy a nemzetállamok vetélkedése miatt 30 év alatt két világháborúban elsze-

gényedett, romba döntött kontinens végre békés korszakba jutott, elindult az európai integráció felé.) Ennek a korszaknak a jellegzetessége, hogy Európában (a jóléti állam őshazájában, az USA-val szemben, amelyben az állam gazdasági szerepe nem terjedt ki szociális térre, sőt amely megélt egy neoliberalista reagani korszakot, most is kockáztatták az állami gépezet megbénulását, csak hogy megakadályozzák az új egészségügyi rendszer életbe lépését) szociális funkciót is vállalt. Lehetővé tette a munkafeltételek javításáért vívott harc sikerét: Franciaországban már eljutottak a 35 órás munkahétig. Szerepet vállalt az oktatásban, az egészségügyben. Vállalta a nyugdíjalap hiányának pótlását stb.

Most ez a jóléti állam válságba jutott. Ezt a válságot természetesen a mostani súlyos pénzügyi-gazdasági válság gerjeszti. A szakirodalom a világgazdaság második legsúlyosabb válságának mondja az 1929-33. évi válság után. Ezzel a minősítéssel én nem értek egyet. A két válságot összemérni annyi, mintha a körtét mérnénk össze az almával. Az a válság a kapitalizmus fejlődési útja megválasztásának a pillanata volt, tehát annak a válságnak az eredménye volt az a globális világgazdaság is, amely most válságba jutott. A mostani válság pedig részben már ennek a globális világgazdaságnak a korlátait mutatja, arra utal, hogy tarthatatlan a pazarló fogyasztásra épülő gazdaság. Részben elsősorban Európa válsága azt mutatja, hogy ez a kontinens már nem állja a versenyt ebben a globális világgazdaságban. A világ nagy része csak e fogyasztás korlátait érzi és azt, hogy a gazdaságot a belső fogyasztásra kell építeni. Amerikát pedig ennek a globális világgazdaságnak a mechanizmusa védi, mert ha az ő gazdasága is összeomlik, az tényleg világgatasztrófa lesz. A válság a bankok nehézségeivel kezdődött: több bank tönkrement, még több bajba jutott, mert adósai nem tudták törleszteni tartozásukat. Ekkor sietett segítségükre az állam. Jogtalan volt a vád, hogy nem a bajba jutott polgárokat menti, hanem a bankokat. Mert a polgárokat, a betéteseket, köztük a legjelentősebbet, a nyugdíjalapokat mentette.

Már a válságnak ez a szakasza feltárta azonban, hogy tarthatatlan a pazarló fogyasztásra épülő gazdaság, még tarthatatlanabb, hogy ezt a fogyasztást és az arra épülő életszínvonalat eladósodással tartják fenn. Gyökeresen megváltozott ugyanis az a világ, amely a minimális fogyasztásra épült. A paraszti életforma lényege ugyanis az, hogy csak a gyufát, a sót és a petróleumot kell a boltban venni. Sőt nálunk, Bánátban a II. világháború alatt, ha nem volt gyufa, az emberek csiholtak, ha nem volt petróleum, méceszt csináltak. Az embereket esküvői ruhájukban temet-

ték el. Az én nagy bajba jutó majdánijaim most már sajnálják, hogy a faluba bevezették a villanyáramot, mert azt havonta fizetni kell. És egy ilyen társadalom helyében kialakult egy másfajta, amely a fogyasztás kultuszára épült, szinte már az identitás meghatározásának új módját is meghozva: fogyasztok, tehát vagyok. A vásárlás öncélú lett: a szórakozás, a felüdülés minden tevékenység hajtóereje. Ennek érdekében minél gyorsabban minél többet el kell dobni, hogy az új megvásárlása szükségessé váljon. (Kimutatták például, hogy az USA-ban a megtermelt élelem 40 százaléka a szemétként kerül: évente 31 millió tonna élelmiszerhulladékot szállítanak a szemétteltelepekre. A pazarlásnak ez a formája a hetvenes évek óta 50 százalékkal nőtt.) Minden ezt a fékevesztett fogyasztást szolgálja. Kialakult a „szupermarket-kultúra” a kiadások szertartásával. Kialakult a fogyasztásra épülő gazdaság: 200 euróba kerül a komputertel kapcsolható másoló, de 50 euró a hozzá szükséges festék; nálunk is 150 dinárért lehet ébresztőórát venni, de 50 dinár a hozzá való elem; ingyen (egy dinárért) osztogatják a mobiltelefonokat, mert az előfizetés a cél; a gyógyszerek nem gyógyítanak, hanem csak arra szolgálnak, hogy az ember minél tovább fogyassza őket; a nyaralás többé nem pihenés, hanem a megtakarított pénz elköltése stb. Mindezt szolgálja a reklám, amelyről már megszületett a szellemes definíció: olyan tevékenység, amely az embert rá akarja bírni, hogy megvegye azt, amit nem akar megvenni, és amit nem engedhet meg magának. És ennek a fogyasztásnak a fenntartására a bankok könnyelműen adták a kölcsönt, mert a tisztviselők annak alapján kapták a jutalékot. Kitalálták a bankkártyákat, amelyekkel „megengedett mínusz” jár, megszületett a kölcsön új kölcsönrel való törlesztésének módszere. Az eladósodás hamarosan olyan méretet öltött, hogy 2009-ben 15 millió olyan amerikai volt, akinek a tényleges értékénél nagyobb jelzálog volt a házában-lakásán. Csak idő kérdése volt, hogy az életszínvonalát és az azzal járó fogyasztását fenntartó fogyasztó mikor jut el oda, hogy a kölcsönök törlesztésére felvett kölcsönöket már nem tudja fizetni.

Amikor ebben a helyzetben az állam a bajba jutott bankok megsegítésére vállalkozott, gyorsan kiderült, hogy maga az állam is bajban van, sőt az igazi baj nála jelentkezik. Az államnál vált ugyanis a leginkább nyilvánvalóvá, hogy a válság igazi oka: többet költöttek, mint amennyi pénzük volt. Az állam ugyanis évről évre halmozta a hiányt. Hiányt mutatott külkereskedelmi mérlege, mert minden évben nagyobb volt a behozatala, mint a kivitele. Ezt a hiányt ideig-óráig fedezte a turizmusból eredő bevétel, a külföldi tőke beáramlása, az állami vagyon

privatizálása, de jött a baj, mihelyt ez a forrás apadni kezdett. Hiányt mutatott fizetési mérlege, mert bevételei nem voltak elegendőek kiadásainak fedezésére. Hiányt mutatott az egészségügyi pénztár, mert nem folyt be elég pénz a mind drágább gyógykezelések költségeinek fedezésére. Hiányt mutatott a nyugdíjpénztár, mert mind több lett a nyugdíjas. (Megugrott az átlagéletkor: ma Európában kétszer annyi 60 év feletti polgár van, mint 10 évvel ezelőtt, és számuk évente kétmillióval növekszik, az utóbbi két évtizedben a 65 évnél idősebbek százalékaránya az összlakosságban 14-ről 18 százalékra ugrott. Így az aktív dolgozóknak mind több nyugdíjasról kell gondoskodniuk. Már a spanyolok is panaszkodnak, pedig náluk 47 millió lakosra 10 millió nyugdíjas jut, egy nyugdíjasra még mindig majd két dolgozó jut. De mit szóljanak a horvátok, akiknél 25 évvel ezelőtt négy dolgozó tartott el egy nyugdíjast, most viszont egy nyugdíjasra már csak 1,2 dolgozó jut. És még náluk is rosszabbul állnak a románok. Náluk 2012-ben 4,3 millió ember dolgozott és 5,3 millió nyugdíjas volt. Magyarországon vannak megyék, ahol a lakosság egyharmada nyugdíjas.) Így nem csoda, hogy az államok megindultak az eladósodás útján. A bajt tetézte, hogy a válság miatt visszaesett a gazdaság, és így az adósság és a kamatok fizetését már nem tudták kigazdálkodni. (A fejlett országok gazdasága még 2008-ban is 3 százalékkal nőtt, 2009-ben viszont 0,6 százalékkal visszaesett, olyan gyászos rekordokkal, mint az, hogy ez a csökkenés 5 százalékos volt Németországban és Olaszországban, 4,9 százalékos Nagy-Britanniában, 3,6 százalékos Spanyolországban és 4,1 százalékos az egész euróövezetben.)

A válság hatása azért érződött meg jobban az euróövezet szegényebb, dél-európai részén (Görögországban, Spanyolországban és Portugáliában), mert náluk jobban hatott a felelőtlen költekezésnek az a hajtóereje, hogy gyorsan utol akarták érni a fejlettebbek életszínvonalát. (Görögországban 14-15. fizetés és 52 fajta pótlék létezett.) És az euró bevezetése elejét vette annak, hogy alkalmazzák azt a módszert, amely korábban lehetővé tette, hogy fájdalommentesebben faragják le a kereseteket, szorítsák le az életszínvonalat: az inflációt, amely minden esetben egyben a túlzott költekezés megbosszulásának eszköze is volt. A válságba kerülés mechanizmusát azonban még nyilvánvalóbban feltárta a városok válsága. A városiasodás ugyanis a legbeszédesebb formája annak, hogy a nagyban önellátó paraszti életformát a függőségnek az életformája váltja fel. (A majdániak esetét a villanyárammal már említettük.) Kialakultak ugyanis a hihetetlenül felduzzadt nagyvárosok: ma már 10-20 millió lakosú városok vannak, tehát több lakosuk van, mint nem egy

országnak. (2009-ben a világ lakosságának fele élt városban. 1950-ben a világon 86 városnak volt több mint egymillió lakosa, 2015-ben már 550 ilyen város lesz, ebből 36-nak 10 milliónál több lakosa.) És hogy ez a függőségi viszony mennyire tarthatatlanná válhat, beszédesen mutatja sok nagyváros válsága.

E válság tüneteit demonstrálta az amerikai nagyváros, Detroit csődje is. Ennek a városnak a példája ugyanis egyszerre mutatta a gazdasági válság hatását meg azt is, hogy a városi életmóddal kialakult függőség költségei mind nehezebben fedezhetők. Az autóipar központjának számító város ugyanis a gazdasági válság következményeként még lakosságából is veszített: az 1950. évi 1,8 milliőról lakosainak száma 706 ezerre apadt, a városban mintegy 80 ezer elhagyott ház és lakás van. A városok növekedésének korszakában azonban nem ez a jellemző mozzanat, hanem az, hogy a város képtelenné vált a függőséggel megteremtett életforma fenntartására. Elsősorban is eladósodott: adóssága 18,5 milliárd dollárra ugrott, ami kb. Szerbia egész államadósságának felel meg. A város nem tudta fedezni a nyugdíjalappal és az egészségüggyel kapcsolatos kötelezettségét. A közvilágítás csak az utcák 40 százalékában működött, zárva volt a városi parkok fele, üzemképtelen a mentőautók 66 százaléka, a bűncselekmények csak 8,7 százalékát tárták fel stb.

Nem tartható az európai életszínvonal

A polgári társadalom alapja az erős középosztály. Annak kialakulásához viszont olyan társadalmi viszonyokra van szükség, amelyek között nem támad – vagy legalább nem növekszik – a különbség a felső és az alsó rétegek között, és az egész társadalom viszonylag magas életszínvonalon él. Most mind a két tényező veszélybe került. Mint látni fogjuk: felgyorsult a rétegződés a társadalmon belül. Megindult a középosztály elszegényedése. (Carter volt amerikai elnöknek nemrégiben volt egy nagyon elgondolkodtató nyilatkozata: „A középosztály mindinkább a 30 évvel ezelőtti szegényekhez kezd hasonlítani.”) Főképp nyilvánvalóvá lett, hogy az európai életszínvonal, mint ennek az európai polgári társadalomnak az anyagi-társadalmi alapja, nem tartható.

Ezt a polgári társadalmat ugyanis a kapitalizmus teremtette meg. Ez a társadalmi rendszer két évszázad alatt nemcsak nagyobb változást eredményezett az ember életében, mint az utóbbi 5-10 ezer esztendő, hanem meghozta az életszínvonal hihetetlen javulását is. Már a bevezetőben említettük, hogy a globális világ gazdaságba való bekapcsolódás

mindenütt megteremti ezt a magasabb életszínvonalon élő középosztályt, és általában az egyetlen módja annak, hogy egy-egy ország kilábaljon az elmaradottságból és a vele járó szegénységből. Ennek köszönhető, hogy – mint már említettük – Kína, India, Brazília képes volt az emberek millióit beemelni a középosztályba. Most az arab tavasznak elkeresztelt forradalmi hullám mutatta, hogy ennek a középosztálynak a kialakulása megindult az arab országokban, s mint más események utalnak rá, hasonló folyamat játszódik le a felszín alatt Iránban, és holnap akár már egyik-másik afrikai országban is. Általában megállapíthatjuk: a világ gazdasági fejlődése meghozza a középosztály megteremtését és meggyorsítja a polgári társadalom kialakulását. Igaza volt Keynesnek, a jóléti állam elméleti alapját megteremtő közgazdásznak, aki a kapitalizmusról azt állította: „teremtése óta az ember első ízben szembesül egy valódi és permanens problémával – megszabadulva nyomasztó anyagi gondjaitól, hogyan töltsse ki...a szabad idejét..., hogy bölcsen, szépen és jó éljen”. Ez épült bele az amerikai álomnak nevezett hozzáállásba, amely szerint a társadalomnak kötelessége biztosítani, hogy mindenki saját erőfeszítéseivel érvényesüljön, érje el a boldogságát.

Az a polgár, aki már az előző társadalmakban is önálló gondolkodásával és vállalkozó készségével kiharcolta a maga helyét a világban, a kapitalizmusban végre megkapta mindazt, ami ehhez a polgári élethez szükséges: a viszonylagos jólétet és a demokráciát. Most társadalmának mind a két alapja veszélybe került. Egyelőre csak e polgári lét anyagi alapjának veszélyeztetettségével foglalkoznánk. Nyilvánvalóan a legnagyobb veszély a munkanélküliség, de vannak lappangó veszélyek is. E leselkedő veszélyeknek van két megjelenési formája: a rétegződés és az elszegényedés megindulása. Az igazi veszély azonban abban rejlik, hogy a globális világgazdaság világszerte előmozdítja a polgárosodást, a középosztály és ezzel a polgári társadalom kiépítését, de azzal is jár, hogy nem tartható az európai életszínvonal, amikor az európai munkásnak a hasonlóan képzett, de igénytelenebb – ma ázsiai, holnap már afrikai – munkással kell versenyeznie.

A munkanélküliség nem európai probléma, hanem az egész emberiséget fenyegető veszély. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) adatai szerint a megfigyelt 118 ország közül 45-ben már veszélyes méretet öltött a munkanélküliség. (Itt még nem is foglalkozhatunk a futurologusoknak azzal a jóslatával, hogy 2030-ig a világban megszűnik 2 milliárd munkahely, a mai munkahelyeknek kb. a fele.) A világ leggazdagabb országainak csoportjában, a G20-ban 93 millió ember van munka nélkül,

és számuk még növekszik. Európában ez azért jelent külön veszélyt, mert remény sincs arra, hogy fel tudják számolni a munkanélküliséget. Ez a folyamat azzal kezdődött, hogy Európában leépítették az ipart. Ebben a korszakban azt tartották az új fejlemények jelképének, hogy Norvégiában bevásárlóközpontokká alakították át a hajógyárakat. És egy ország fejlettségét azzal mérték, mennyire tudta a szolgáltatások javára leszorítani az ipar részesedését a nemzeti jövedelem megteremtésében. Az történt ugyanis, hogy mindent olcsóbb lett behozni, mint odahaza megtermelni. Ezért indult el a tőke Európából a világ más részei, elsősorban Kína felé, hogy ez az ország a világ „ipari műhelyévé” válva olcsó termékeivel elárassza az egész világot. Erre a folyamatra jellemző adat, hogy Nagy-Britanniában az I. világháború előtt a dolgozók 45 százalékát foglalkoztatta az ipar. Ez az arány a múlt század hetvenes éveiben 30 százalékra csökkent, majd zuhanni kezdett. Így ma már 10 százalék alatt van. Az iparnak csak jelentéktelen része maradt meg. Nyugat-Európában sokáig fontos volt az autógyártás. A rendszerváltás után azonban az autógyárak megindultak Kelet-Európa felé, majd a világ még olcsóbban termelő országai felé. (Így lett Szerbia iparának fontos része az olaszországi FIAT.) Az a helyzet alakult ki, hogy az EU kelet-európai tagállamaiban a kivitel jelentős részét már a külföldi vállalatok adják. Nyugaton pedig a hazai iparnak néhány nagyvállalat mellett a legjelentősebb része a közvetlenül helyi szükségletekre gyártó élelmiszeripar. Kelet-Európában viszont az a helyzet, hogy a kis és közepes vállalatok alkotják az összes vállalat 97,9 százalékát. Ezek azonban a munkaerőnek csak a 64 százalékát, sőt a hozzáadott értéknek az 52 százalékát jelentik. (Vagyis a vállalatok kb. 2 százaléka termeli meg az új értéknek közel a felét.) Ezeknek a vállalatoknak a jelentős része ugyanis idegen munkaerő nélkül dolgozik. A következmény viszont az, hogy az európai élelmiszeripar termelékenysége 19 százalékkal lemarad Japáné, 49 százalékkal Ausztráliáé és 58 százalékkal az USA-é mögött. Ez a lemaradás vonatkozik az egész megmaradt iparra. És nincs remény a javulásra sem, hisz az EU fejenként 300-5000 euróval kevesebbet költ kutatásra-fejlesztésre, mint vetélytársai.

Európa az iparnak ezt a leépülését szolgáltatás-kivitellel próbálta ellensúlyozni. (Jellemző, hogy egy olyan nem élvonalbeli országnál is, mint Magyarország, évi 21 038 milliárd forintnyi árukivitelre 4432 milliárd forintnyi szolgáltatás-kivitel jut.) Ez a „szolgáltatás” a bankokat és a külföldi befektetéseket is jelenti. Újabban ezzel a kivitellel is bajok vannak. Amikor a bankokat szidják, akkor abban benne van a külföldi

bankok elleni lázadás is. Bulgáriában a nagy tiltakozási hullámot az indította el, hogy a külföldi kézben lévő társaságok emelték a villanyáram árát. Magyarországon elsősorban azok ellen irányul a rezsicsökkentési kampány. Mindenütt heves tiltakozást vált ki, hogy a külföldi társaságok hány száz millió eurót visznek ki az országból. (Senki sem gondolna arra, hogy 100 millió euró kivivéséhez legalább egymilliárdot kell beruházni, több ezer munkást alkalmazni, fizetni az adót, a villanyáramot, és ki tudja még mit, a munkások fizetésével fenntartani a fogyasztást stb. És mindettől elesnének, ha a vállalat nem vihetne ki 100 milliót, hisz bizonyára nem a lakók szép szeméért jön oda.)

Témánk szempontjából azonban a leglényegesebb, hogy gyorsan eljött az az idő, amikor az európai munkások rádöbbentek, hogy „kevesebbet kell dolgozniuk. Beleegyeztek még a szociális vívmányok feláldozásába is, csakhogy a gyár ne költözzön olcsóbban termelő országokba. (Jellemző, hogy a mostani válság első áldozata a francia munkásosztály nagy vívmánya, a 35 órás munkahét lett, törvénybe iktatva, hogy a munkaidőt a munkaadóval történő megegyezés határozza meg. Még így is a világon leghosszabb ideig Mexikóban, Dél-Koreában és Chilében dolgoznak, náluk van a legkevesebb szabadnap is, és legrövidebb időt a franciák töltenek a munkahelyükön. És nem igaz, hogy a dél-európaiak lusták, többet dolgoznak, mint Európa fejlettebb vidékein: a görögök, a portugálok és a magyarok évente 600 órával többet töltenek a munkahelyükön, mint a németek. Csakhogy a legfejlettebb országok szervezetének, az OECD-nek az adatai szerint a német munkás termelékenysége 70 százalékkal nagyobb, mint a görögé. És az európai munkás akkor veszítette el a versenyt, amikor az ázsiai munkás termelékenysége elérte vagy éppen meghaladta az ő termelékenységét, de közben olcsóbban, igénytelenebbül termelt.)

Az iparnak ez a leépülése jó sokáig nem okozott problémát, mert a rohamosan fejlődő szolgáltatások felszippantották az iparban feleslegessé vált munkaerőt. Elsősorban a bankok szaporodtak gomba módra. (A mi térségünkben is a rendszerváltás utáni korszak egyik jellegzetesége, hogy hihetetlenül sok lett a bank.) Már ebben magában is veszély rejlett, hisz egyszerre minden virtuálissá lett. A vagyon virtuálissá vált: papír volt, részvényekből állt. Még hozzá olyan részvényekből, amelyeknek az ára – szinte kiszámíthatatlan módon – változott, és így órákon belül milliárdokat lehetett nyerni vagy veszíteni. Virtuálissá vált a nemzeti jövedelem: nőtt, ha felvettek 5 kutyasétáltatót, mert az ő keresetük is beleszámítódott ebbe a nemzeti jövedelembe. Az igazi veszély azonban

akkor támadt, amikor a képzett, de igénytelenebb munkaerő a szolgáltatásokból is kezdte kiszorítani a fejlett országok munkaerejét. Ma már az amerikai kórházak könyvelését egy indiai végzi ott valahol a szent tehenei mellett.

Így lett nagy veszéllyé a munkanélküliség az egész világon, de különösen Európában. Ma már az Európai Unió tíz tagállamában a munkanélküliség 11 százalék feletti, a legnagyobb Spanyolországban: 21,3 százalék. A legfrissebb adatok szerint az EU 501 millió lakosából 26,5 millió munkanélküli, számuk egy év alatt 1,7 millióval nőtt. (A mi térségünkben a munkanélküliség még nagyobb, 30 százalék körüli, Boszniában 40 százalékos, de a mi témánk a fejlett Európa életszínvonalának a tarthatatlansága. Ezzel kapcsolatban jellemző adat: Franciaországban az idén augusztusban 3,2 millió munkanélküli volt, közülük 1,5 millió „tartósan” az, ami annyit jelent, hogy már esélye sincs arra, hogy munkát találjon.) Emellett azonban van még két igazán aggasztó körülmény. Az egyik: növekszik azoknak a száma, akik évekig nem találnak munkát, vagy éppen állásuk elvesztése után soha többet nem tudnak munkába állni. A másik: az átlagnál jóval nagyobb a munkanélküliség a 25 évnél fiatalabbak körében. Az ILO már említett adatai szerint a világon 78 millió ilyen korú fiatalnak nincs munkája. A 14–25 év közötti korosztályban 8 millió olyan fiatal van, aki nincs sem az iskolában, se nem dolgozik, de még a munkaközvetítő nyilvántartásában sem szerepel. Az Európára vonatkozó adatok még aggasztóbbak. Ezekben a napokban, amikor az EU az „elveszett nemzedék” megmentésével próbálkozik, úgy számítják, hogy ebben a korosztályban a munkanélküliség 40 százalék körüli. (A munkanélküli-segélyek lefaragása a megszorító csomagok állandó tárgya. És ezek a segélyek növelik a jóléti állam terheit, amelyekről az előző fejezetben szóltunk.)

A munkanélküliség mellett az európai polgárok elszegényedésének másik forrása a nyugdíjasok számának növekedése, erről is szó volt az előző fejezetben. Ezt azzal kell kiegészítenünk, hogy a nyugdíjba vonulás még a legfejlettebb országokban is az életszínvonal csökkenésével jár. Az átlagnyugdíj ugyanis mindenütt alig fele az átlagfizetésnek. (Franciaországban az átlagfizetés 2041 euró, az átlagnyugdíj 1120 euró, Németországban az átlagfizetés 2234 euró, az átlagnyugdíj 1200 euró, még a nyugdíjasok paradicsomának számító Svédországban is az átlagfizetés 2281 euró, az átlagnyugdíj pedig 1350 euró. A mi térségünkben ez a különbség még nagyobb: Horvátországban az átlagfizetés 718 euró, az átlagnyugdíj pedig 310 euró. Az USA-ban ez nagyobb probléma, mert

egyrészt náluk a nyugdíjat előtakarékosági programmal oldják meg, a 65 éven felüliek háztartásának 59 százalékában azonban nincs ilyen megtakarítás, és a 65 évnél idősebbek közül 7,2 millió – 67 százalékkal több, mint egy évtizede – kénytelen dolgozni, mert különben nem képes megélni. De mi az európai helyzettel foglalkozunk.) Ráadásul a nyugdíjak állandó veszélyben vannak. Minden reform azt célozza meg, hogy kevesebbet költsenek nyugdíjakra, állandó veszélyben vannak a bankokban, részvényekben elhelyezett nyugdíjalapok stb. Márpedig ma Európában 120 millió nyugdíjas van, a lakosság 24 százaléka. És elszegényedésük elkerülhetetlen még akkor is, ha nyugdíjukat nem viszi el valamilyen válság. Kiszámították ugyanis, hogy az átlagnyugdíj évről évre csökken. Ez oda vezet, hogy még Európa leggazdagabb országában, Németországban is 2030-ra sok nyugdíjas jövedelme a szociális segélyhez szükséges minimum, havi 700 euró alatt marad, tehát ezek a nyugdíjasok szociális segélyre szorulnak. Ha akkor az államnak még lesz pénze e segélyek folyósítására.

Az elszegényedő középosztály számára külön veszélyt jelent a társadalom rétegződésének felgyorsulása. A polgári társadalom alapját adó középosztályra ugyanis Európában – a polgári társadalom erejét megadva és demonstrálva – jellemző volt az is, hogy az a réteg adta a társadalom döntő hányadát, minimumra csökkentve a felső – gazdagabb – és az alsó – szegényebb – rétegek arányát. Most azonban ez a rétegződés felgyorsult: a gazdagok rétege mind jobban elszakad ettől a középosztálytól, és ugyanakkor – a fent ismertetett és később ismertetendő tényezők hatására – ebből a középosztályból mind többen kerülnek a szegények közé. Ez a folyamat már a mostani gazdasági válság előtt megindult. Az amerikai helyzet ilyen alakulását már számos adat illusztrálja, de az európai helyzet is hasonlóan, sőt még rosszabbul alakult. Az USA-ban 2007-ben a lakosság leggazdagabb 1 százaléka a nemzeti jövedelem 33,8 százalékát birtokolta, a legszegényebb 50 százalék pedig csak 2,5 százalékát. A 25 legjobban fizetett vállalatvezető 2006-ban 14 milliárd dollárt keresett, háromszor annyit, mint a 80 ezer New York-i pedagógus együttesen. Az aránytalanság a gazdasági válság következtében csak fokozódott. A közgazdasági Nobel-díjas Joseph Stiglitz számítása szerint 2010-ben a lakosság 1 százalékának jutott az abban az évben keletkezett jövedelemnövekmény 93 százaléka, ugyanakkor a lakosság alsó és középső rétegei rosszabbul éltek, mint a 2000-es évek elején. Európa leggazdagabb országában, Németországban a leggazdagabb 10 százaléknak az elszakadása a következőképpen történt: a lakosságnak ez

a rétege 1998-ban az ország összjövedelmének 45 százalékát birtokolta, ez az arány 2008-ig 53 százalékra nőtt, napjainkban pedig már az ő kezükben van az összjövedelem 61,1 százaléka. (A legszegényebb 10 százaléka az összjövedelemnek csak a 0,4 százalékával rendelkezik.) Közben az inflációt leszámítva az európai munkás általában ma kevesebbet keres, mint tíz évvel ezelőtt. (Németországban ma a foglalkoztatottak 40 százalékának kevesebb a pénze, mint tíz évvel ezelőtt, a szegényebb országokban még több polgárral ez a helyzet.) A Crédit Suisse bank idei évi jelentése még megrendítőbb képet fest arról, hogy a nagy elszegényedés időszakában hogyan növekedett egy kisebbségnek a vagyona. Adatai szerint a világ népességének 1 százaléka a világ vagyonának 46 százalékával rendelkezik, míg a lakosság fele nem birtokolja ennek a vagyonnak az egy százalékát sem. Még elgondolkodtatóbb, hogy amíg Európa a fenti módon ilyen nagy mértékben szegényedik, egyesek vagyona Európában is növekedett. A bank szerint ugyanis Franciaországban a legutóbbi jelentés óta a milliomosok száma 287-tel, Németországban 221-gyel és Olaszországban 127-tel növekedett.

És az elszegényedés mind szembetűnőbb. A munkanélküliséggel és a nyugdíjak csökkenésével járó szegénységről már szoltunk. Ezt kell kiegészítenünk azzal, hogy a szegénység általában terjed a fejlett országokban. (A szegénység relatív: azt tekintik szegénynek, akinek évi jövedelme nem éri el az országos átlag 60 százalékát.) Az USA-ban is 2010-ben 46,2 millió szegény volt, de Európára az jellemző, hogy az egyetlen kontinens, ahol a szegények száma növekszik. (Általában ugyanis világviszonylatban az utóbbi 50 évben csökkent a szegények száma: ma 2,9 milliárd ember él napi 2 dollárnál, és 1.289 milliárd napi 1 dollárnál kevesebből. A csökkenés az utóbbiaknál a legszemtetűnőbb: 1990-ben még 1909 millió ilyen ember volt, számuk 2005-re 1395 millióra, 2008-ra pedig erre a 1289 millióra csökkent.) Ma már a lakosság 16,9 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. A kontinensen 120 millió embert fenyeget az igazi szegénység, és 43 millió ember már elegendő élelmiszerhez sem jut, mind többen szorulnak a Vöröskereszt és a többi jótékonyági szervezet segélyére. (Csak Milánóban 50 ezer ember kap élelmiszersegélyt és Franciaországban 2009 óta 350 ezer ember szegényedett el.) A középosztály helyzetére azonban a legjellemzőbb adat, hogy 80 százalékuknak nincs egyetlen megtakarított vasa sem. (Ami annyit jelent, hogy ennyien élnek egyik napról a másikra, és egy háztartási gép meghibásodása vagy a gyerek iskolába indulása már komoly gondot okoz.) A szegénység az Európai Unióban is mind nagyobb probléma. Egyes országok

esetében – mint Bulgária és Románia – ez az elmaradottság következménye. Spanyolország és Görögország példája azt mutatja, hogy a szegénység terjedése a mostani válság következménye, többek között annak a hatása, hogy az állam kevesebbet fordít az egészségügyre, iskoláztatásra, így ott minden drágább a polgároknak. Spanyolországban ma már mind többen az országos átlagnak az egyharmadát sem keresik meg, a gyerekek 27 százaléka számít szegénynek, 400 ezer család az eladósodás következtében elveszítette házát, lakását. A görögök egyharmada szegénynek mondja magát. Náluk terjed, hogy Athénban takarékosági okokból mind többen kezdenek fával fűteni, mert nem tudják fizetni a villanyszámlát. (A falakon vágnak lyukat, hogy kivezessék a kályhacsövet.)

Ma már azt kezdik emlegetni, hogy Európában megjelent az éhezés, mind többen vannak, akiknek annyi sem jut, hogy naponta jóllakhassanak. És nemcsak a nyugdíjasok kénytelenek az élelmiszeren takarékoskodni, Európában mind több ember szorul a népkonyhákra, amíg a társadalom és az állam ezeket a jótékonyági intézményeket fenn tudja tartani. (A Nemzetközi Vöröskereszt adatai szerint Európában 43 millió ember éhezik, a Vöröskereszt 18 millió embert táplál.) Külön gond, hogy a fizetések stagnálása vagy éppen csökkenése mellett az élelmiszerárak növekednek. (Az elmúlt évtizedben most volt a legnagyobb áremelkedés. A leggazdagabbnak számító Németországban egy év alatt 5,5 százalékkal drágultak az élelmiszerek, köztük a krumpli 44,4, a vaj 30,8 stb. százalékkal.) Mind több a hajléktalan. A középosztály helyzetére nagyon jellemzőek az idei nyaralással kapcsolatban közzétett adatok. Az európai jólét egyik fokmérője ugyanis az volt, hogy a lakosság nagy többsége nyaralni ment. Közismert volt például, hogy Olaszországban – a turizmust leszámítva – augusztusban szinte leállt az élet, mert a dolgozók nagy része akkor ment szabadságra. A mostani válság idején azonban a nyaralásra utazók aránya már tavaly 68 százalékra csökkent. Az idén pedig már a lakosság fele nem utazott el pihenni sem augusztusban, sem máskor. Hasonló a helyzet a nyugat-európai országokban is. Nyugat-Európában az idén 12 százalékkal kevesebben mentek nyaralni, mint 2011-ben. A lakosság 46 százaléka nem is tervezett nyaralást. (Az EU kelet-európai tagjai valamivel nehezebben mondanak le a nyaralásról: Csehországban például némileg kevesebben, kb. 40 százalékkuk nem is tervezett nyaralást.)

Mindez annak a következménye, hogy egyre nehezebben tartható az európai életszínvonal. A megszorítások ellen annyira tiltakozó euró-

paik és a hatalomra kerülésük esetére csodákat ígérő pártok erről nem akarnak tudomást venni. Pedig Angela Merkel német kancellár világosan kimondta: „Vége a hitelből finanszírozott jólétnek.” Európában ugyanis az állam eladósodással teljesítette a jóléti állammal járó kötelezettségeit, a lakosság pedig eladósodással próbálta tartani az eddigi életszínvonalat. Ehhez a bankok bábáskodtak: könnyelműen folyósított kölcsönökkel, külön a bankkártyák és a folyószámlahitel, az ún. megengedett mínusz intézményének bevezetésével. (Franciaországban a lakosság 28 százaléka havonta legalább egyszer túllépi a megengedett mínuszt, mert különben nem tudná fedezni napi kiadásait. A közvélemény nyomására az állam az effajta könnyelműség következményeit próbálja enyhíteni: a kilakoltatási téli tilalmától egész sor rendkívüli intézkedésig. Magyarországon azokon próbálnak segíteni, akik – most a bankokat szidva, valójában a kisebb kamat kedvéért – svájci frankban vették fel a kölcsönöket és bajba jutottak, amikor a svájci frank árfolyama megugrott. Franciaországban pedig külön törvénnyel korlátozták – a kiskeresetűeknél nagyobb arányban – a megengedett mínusz feletti összegre fizetendő kamatot.)

Az európai életszínvonal nem tartható egyszerűen azért, mert az európai dolgozónak az ugyanolyan szakképesítésű, de igénytelenebb és fegyelmezettebb ma ázsiai, holnap afrikai munkással kell felvennie a versenyt. Eljött annak az ideje, hogy az európai középosztálynak meg kell fizetnie annak az árát, hogy mindent olcsóbb volt külföldről behozni, hogy azt hitte, eladósodással megtarthatja eddigi életszínvonalát, hogy a reklám által is megtévesztve engedett a fogyasztói társadalom csábításának. Lassan már az sem segíthet, ami eddig legalább az életszínvonal tartásának illúzióját adta: az olcsó kínai termékek megjelenésével abba az illúzióba ringathatta magát, hogy továbbra is úgy vásárolhat, mint régen, ráadásul ez az olcsó áru lehetővé tette, hogy több pénze maradjon másra. És most már nem is csak arról van szó, hogy a globalizált társadalomban jobban láthatja: hogyan élnek egyesek, akik gazdagabbak, mint ő. A szegénység, az éhezés és a hajléktalanság terjedése figyelmezteti az európai polgárt, hogy mindennapi életéből eltűnik az eddig megszokottnak vett jólét, ma már mindinkább kénytelen belátni: mennyire igaz Carter volt amerikai elnök idézett megállapítása, hogy a mai középosztály kezd a korábbi szegények szintjén élni. Kénytelen tudomásul venni, hogy az európai középosztály általában szegényedik, a polgári társadalmat fenntartó rétegből mindjobban kiszakad a messze kiugró gazdagok vékony rétege és a szegények mind népesebb rétege.

De az egész középosztály számára veszélybe kerül a polgár magabiztoságát, függetlenségét szavatoló, a polgári társadalom alapját megadó jólét.

Új fenyegetések, régi bajok

Régi igazság, hogy ha egy esemény megismétlődik, akkor az először tragédia, másodsor tragikomédia. Az európaiak így jártak a nacionalizmussal. A nacionalizmus ugyanis a polgári társadalom egyik terméke, amelyben már kezdettől fogva pozitív és negatív elemek keveredtek. Pozitív mint közösséget teremtő elem, és negatív, mert másokkal, más nemzetekkel szemben teremti meg a nemzeti identitást, és ezzel tragikus események forrása lesz. A nemzet születése az európai történelem pozitív terméke. Jelentette egyrészt a feudális urakra és jobbágyokra osztásnak a felszámolását, másrészt egy sajátos közösségnek a nyelv révén történő megteremtését népcsoportoknak a beolvasztásával (amikor a francia forradalom kimondta a „Köztársaság nyelve a francia” elvet, az ország lakosságának az egyharmada volt francia, egyharmada tudott franciául) egy ország határain belül. (Afrika példáján látni, hogy a törzsekre felmorzsolódás milyen súlyos következményekkel jár. Megakadályozza szinte még a polgári társadalom történelmi vívmányának, a demokráciának a kialakulását is, hisz a többségi elvnek az érvényesülése törzsek tucatjának a leszavazását jelenti. És nemzet nélkül a polgári társadalomban hasonlóan nem érvényesülhetett volna a többségi elv, mint ahogyan az a társadalom is – a kisebbségi kérdések kapcsán – küszködik ezzel a problémával.)

Ebbe a pozitívumba azonban kezdettől fogva beépült az a negatívum, hogy a nemzetek kialakulása magával hozta a nemzetek közti háborúk veszélyét is. (Háborúk mindig voltak az emberiség történelmében, de azok csak a nemzet kialakulásával lettek az egész közösség háborúi, addig a király, az „urak” háborúi voltak, kivéve a honfoglaló háborúkat, amelyeket törzsek folytattak.) Egyrészt annak a mechanizmusnak a kialakításával, amely az embert arra képesíti, hogy a haza nevében ölni tudjon és meghalni legyen képes (A „Sehonnai bitang ember, / Ki most, ha kell, halni nem mer, / Kinek drágább rongy élete, / Mint a haza becsülete” hozzáállás kialakulásával is.), másrészt más nemzetektől való veszélyeztetettség érzésének táplálásával, sőt más nemzetek iránti gyűlölet szításával. Ez a negatívum hozta magával az újabb kori európai történelem megannyi borzalmát: a nemzetek közti háborúkat éppúgy, mint a

más nemzetek iránti gyűlölet termékeit a népirtástól korábban az antiszemitizmusig, ma a cigány- vagy magyargyűlöletig. Ennek a következménye, hogy a nemzetek közti ellentét és annak szítása 30 év alatt két világháborút zúdított a kontinensre. (Marx eszméi nem azzal vallottak kudarcot, hogy Sztálin mit csinált belőlük, mert azt még magyarázni lehetne azzal, hogy Trockijnak volt igaza: ragaszkodni kellett volna Marx gondolatához, hogy az új társadalom csak akkor diadalmaskodhat, ha egyszerre több államban valósul meg. Akkor omlottak össze, amikor Európa népei mindenütt örömmel köszöntötték az I. világháború kitörését, azt a lehetőséget, hogy végül gyilkolni fogják más népek fiait.) De ennek következménye az is, hogy tömegek lettek bűnrészesei a zsidók haláltáborba hurcolásának. (A magyar irodalomban úgyszólván csak az újabban a magyar irredentizmus által jogtalanul kisajátított Wass Albertnek volt bátorsága megírni, hogy a zsidók elhurcolását hogyan használták ki a tömegek Magyarországon. Ő írta Átoksori kísértetek c. regényében: „Mire a város rendőrsége észbe kapott, hogy valamilyen védelem alá kell helyezni a hátramaradt ingóságokat, pincétől a padlásig minden elmozdíthatót széthordtak onnan”, ... „leszaggatták a nők testéről a ruhát”, amikor a zsidók elhurcolásának híre ment. Ott pedig, ahol a hatóság rendelkezett és raktárakba tette az elhurcolt zsidók vagyonát: „De még véget sem ért a gyűlés, és máris összegyűlt egy csoport férfi és asszony a városháza előtt és követelte, hogy nyissák ki a raktárakat és osszák ki közöttük a zsidók vagyonát. Ugyancsak három család jelentkezett, kik az üresen maradt zsidó házakat igényelték a maguk számára azzal az indoklással, hogy saját lakásaik nincsenek megfelelő állapotban.”) Ma ennek a következményét látjuk a bevándoroltak, a cigányok, a magyarok stb. ellen elkövetett gaztettekben.

Ez az európai tragédia ismétlődik ma a gazdasági válság hatására és a populista erők kampányának következményeként tragikomikus formában. Mert bohózat lenne, ha nem lenne tragikus, hogy hangzatos szövegekkel zengedeznek függetlenségről, Brüsszel vagy Washington elleni szabadságharcról, amikor olyan méretű a függőség, hogy egy amerikai banknak a csődje válságba dönti az egész kontinenst, amikor egy – senki számára nem kötelező – hitelminősítő intézet leminősítése csődbe viszi az országot. És komikus, amikor Szerbiában védik a „hazai” Fiatot, Magyarországon a „hazai” Suzukit, vagy árvalányhajas huszár, népviseletben táncoló lányok hirdetik a magyar ketchupot. De tragikus, amikor nemcsak visszafizetik a legolcsóbb (legkisebb kamatú) világbanki kölcsönt, amihez nagyobb kamattal kell pénzhez jutniuk, hanem ezt még

köszöntik is a tömegek. És ez aztán igazi tragédiába torkollik, amikor ugyanez a populizmus más nemzetek elleni uszítással, a mi térségünkben a cigány- vagy magyarellenesség szításával, a nemzeti eufória felkorbácsolásával akarja elterelni a figyelmet a gazdasági bajokról, még inkább ezzel próbálja növelni a kormányoknak a megszorítások miatt megingott támogatottságát, tompítani a tiltakozások életét.

Azért mondtuk el itt mindezt, mert a polgári társadalom ellen irányuló fenyegetések között ott van, hogy a mostani gazdasági válság hatására veszélybe kerül a polgári társadalom alapja és annak legnagyobb vívmánya: a demokrácia. Nem elég, hogy objektíve felszínre került: a demokrácia csak addig a leghatékonyabb formája a társadalom működtetésének, addig a legsikeresebb politikai rendszer, amíg nem a többségnek kell fájdalmas áldozatokat hoznia. Ezen túlmenően ez a gazdasági válság maga is antidemokratikus tüneteket szül. Legelőször is a demokrácia ellensége már a nacionalizmus is, amit – mint mondtuk – felszított, újratermelt a gazdasági válság. (Azzal is, hogy ma már hajlamosak elfelejteni, hogy az Európai Unió nem pusztán közös piac, hanem egy olyan közösség, amely példátlanul hosszú időre békét teremtett Európában. Tehát minden EU ellen irányuló támadás egyben kísérlet annak a „nemzetek Európájának” a visszahozására, amely – mint már emlékeztettünk rá – 30 év alatt két világháborút robbantott ki. És ezt a veszélyt azért idézik fel, mert csábító, hogy a kormányokkal szembeni elégedetlenséget megpróbálják Brüsszel ellen fordítani. Azt hangoztatva, hogy a megszorításokat Brüsszel kényszeríti rájuk, és nem azt, hogy nem lehet elkölteni a pénzt, ami nincs.) Ezt a veszélyt csak fokozza, hogy a nacionalizmus ellensége a demokráciának azzal, hogy kifelé önmagában hordja az erőszakot más nemzetek ellen, befelé pedig indokolja, elfogadhatóvá próbálja tenni a nemzet „megfegyvelésének”, kifelé csatasorba állításának különböző kísérleteit és formáit.

Ezen túlmenően a gazdasági válság önmagában is demokráciaellenes tendenciákat szül. Mivel ez a válság népszerűtlen intézkedéseket követel, végrehajtásukhoz egyformán szükség van erős és szilárd kormányra meg a velük szembeni ellenállás letörésére, a tömegek „megfegyvelésére”. Minden csak azon múlik, hogy ezt a két célt milyen eszközökkel próbálják elérni. Végül a demokrácia korlátozását sürgeti, hogy az emberekben rejlő elégedetlenség, kiábrándultság sokszor értelmetlen erőszakban tör fel. Az olyan gyakori tömeggyilkosságok a fejlett országokban (most a mohamedán terror nem téma) ugyanis beszédesen tanúsítják, hogy az emberekben mennyi robbanóerő halmozódott fel.

Amikor a tömeg összeáll, akkor ez a robbanóerő nagyon könnyen feltör. Ezért van az, hogy a tüntetések, tömegmegmozdulások olyan könnyen alakulnak át értelmetlen pusztítássá, rombolássá, gyűjtogatássá. Mind-egy, hogy miről van szó: a labdarúgó-mérkőzések utáni hangulatról vagy a homoszexuálisok menetelésének megzavarására tett kísérletekről. Ez a jelenség áll amögött, hogy a megszorítások és az életszínvonal romlása elleni tiltakozások is gyakran és könnyen átalakulnak ilyen értelmetlen pusztítássá. A gazdasági kár, az élet megzavarása, a fontos bevételi forrást jelentő turizmus ellehetetlenítése mutatja, hogy a tömegek minden ilyen esetben úgy viselkednek, mint az egyszeri magyar gazda. Amikor látta, hogy a jég elveri a szőlőjét, fogta a szekercét és csapkodni kezdte a tőkétet azzal a felkiáltással: Na, nézzük, Uram, mire megyünk mi ketten együtt. Így lesz ez az erőszak meg letörésének szükséglete egyformán új fenyegetés a polgári társadalom, annak békéje, demokráciát teremtő képessége ellen.

A legnagyobb veszély azonban az, hogy minden országban erősödnek a szélsőjobboldali, nyíltan fasiszta pártok. Európa még alig tér magához abból a megrázkódtatásból, hogy egy örült politika véres háborúba sodorta. A gondolkodó ember még mindig nem tudta megmagyarázni, vagy legalább felfogni: hogyan történhetett meg az a tömény borzalom, hogy egy racionális nép, Kant, Hegel és Marx népe annyira bízott egy képtelen politikában, a faji felsőbbrendűség megszállottságában, hogy lángba borította Európát, és szörnyű megpróbáltatásnak tette ki önmagát, s majdnem a teljes pusztulás veszélyét idézte fel. És máris jelentkeznek, erősödnek pártok, amelyek a fasiszmus örült eszméit képviselik, sőt ehhez még támogatókat is szereznek. Az is elég baj, hogy Európában megesik: Szerbia nem akarja felfogni, hogy Kosovo elveszett a számára, még mindig elveszett tartományának visszaszerzéséről álmodozik. Holott nemcsak az elemi logika mondja, hogy (mint a flamandok, lombardok, katalánok stb. teszik) igyekezni kellene megszabadulni egy olyan országrésztől, amely szinte elviselhetetlen gazdasági teher a számára, hanem a józan gondolkodók már régen figyelmeztettek: meg kell szabadulnia Kosovótól, hisz különben 50 év múlva az országban több lesz az albán, mint a szerb. De nekünk, magyaroknak ezen nincs mit csodálkoznunk. Köztünk is még mindig akadnak olyanok, akik szeretnék visszacsinálni Trianont. (Régi igazság: szívtelen az a magyar, akinek nem fáj Trianon, de örült, aki vissza akarja csinálni.) Holott ha nem lett volna Trianon, ma a magyarok esetleg kisebbségben lennének hazájukban, de az biztos, hogy a Fidesz sohasem kerül még csak a hatalom kö-

zelébe sem és a Jobbik sohasem lépi át a parlamentbe jutáshoz szükséges küszöböt. Egyszóval: elég baj már az is, hogy Európában megmaradhat az irracionalizmusnak ez a formája. Az pedig már valóságos csapás és veszély a demokráciára, hogy hívekre találhat, sőt erősödhet a fasiszmus örült, bódult eszméje, kikerekítve, felfokozva a demokráciát általában fenyegető tényezőket.

Hogyan állunk mi?

Külön részletes vizsgálatot követelne, hogy mindezek a bajok és tendenciák hogyan jelentkeznek a mi közvetlen környezetünkben, Magyarországon és Szerbiában, a Vajdaságban. Ezért itt pusztán néhány sajátosságra és jelenségre utalnánk csak vázlatosan, mindössze néhány gondolatot fogalmaznánk meg.

Először is azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogyan alakult a magyar polgári társadalom Magyarországon és a Vajdaságban. Erre vonatkozóan a magyar közgondolkodásban, a szakma, a gondolkodók és az írók körében tartja magát az a nézet, hogy Magyarországon nem alakult ki a polgári társadalom, mert az országnak nem is volt polgársága. Ezt a legteljesebben Kopátsy Sándor, a Németh László által megfogalmazott Kert-Magyarország-gondolat egyik ismert ideológusa fejtette ki *A minőség társadalma* c. művében. Ő állítja ugyanis a legnagyobb határozottsággal, hogy Magyarországnak nem volt polgársága. „A városokban – írta – szinte kizárólag más etnikumú népek laktak. A paraszti világból felemelkedettek nagy többsége nem polgár lett, mint a nyugati társadalmakban, hanem úr, pontosabban dzsenti.” De mindjárt hozzát teszi: „Ez mind igaz, de igaz az is, hogy ez alatt a negyven év alatt történt meg a magyar társadalom ezeréves történelmének legnagyobb és legegészségebb társadalmi változása. Ez a változás széttört egy megkövesedett társadalmat. Végrehajtotta a földreformot. Létrehozta az egészséges méretű és struktúrájú értelmiséget. A vállalkozástól irtózó magyart a világ egyik legvállalkozóbb népévé tette.”

De a magyar írók és gondolkodók között mások is hasonló véleményen vannak. Márai egyértelműen vallja, hogy nem volt magyar polgárság. „Egyszerűen hiányzott – írja – a nemzeti kötőanyag, a társadalom mély és eleven tartalékából sarjadt tápanyag, a polgárság, amely a szerepét betöltött rendiség után hivatott volt átvenni a nemzet vezetését.” Az egyik legnagyobb magyar gondolkodónak tartott Bibó István kissé más véleményen van, azt vallja, hogy a magyar polgár valahol a középén

van. „Nem borult ugyan – írja – ura lábához, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt a játékát, amit nyugati kollégája, valahol középütt maradt.” Ennek jelét abban látta, hogy „itt a politikai gondolkodás és az államteória sarkpontjának megmaradt a Szentkorona-eszme középkori kövülete”.

Az így értelmezett hiány pótlására adott reményt a rendszerváltás, megteremtve annak lehetőségét, hogy az ország felzárkózzon Európához, és ennek keretében megteremtse európai típusú polgárságát is. A rendszerváltás azonban nemcsak a remények teljesülését hozta meg, hanem új megpróbáltatásokkal is járt. Elsősorban a társadalom két részre szakadt. Az állam széthúzásával létrejött a dúsgazdagok vékony rétege, de ugyanakkor megszűnt vagy kétmillió munkahely. Ez a helyzet bírta ilyen kirohanásra a Világ Magyarorsága c. hetilapot: „De hát Drága Magyarok! Ezt akartuk mi elérni a rendszerváltásnak beharangozott euforikus hangulatban? Azt, hogy az ország munkavállalóinak, családjainak 90%-a tulajdon nélküli rabszolga legyen saját hazájában.” A lap ugyanis arra hivatkozik: „Jelenleg Magyarországon legalább 3 millió ember él nyomországon. Mellettük az újonnan keletkezett 1 millió munkahely éhbérért robotoló munkavállalóival ismét 3 millió ember él a szegénység küszöbön. Ráadásul a fejük felett lógatják Damoklész kardját, hogy bármelyik pillanatban megszüntethetik a munkaviszonyukat, és máris a mélyszegénység lehet az addig létminimumom tengődők sorsa.” (Csak zárójelben: én annak idején enyhébben ítélt meg a rendszerváltás hatását. Azt írtam, hogy a rendszerváltás országai a tudományos-fantasztikus regények repülőgépeinek utasaihoz hasonlóan elvesztek az időben. Saját idejük egyszerűen eltűnt, Európa mai idejébe pedig nehéz eltalálniuk. Utána mind nagyobb aggodalommal láttam, hogy a rendszerváltás előtti időbe próbálnak visszatalálni.)

Még ha esetleg túl sötétnek is találjuk a Világ Magyarorsága által festett képet, tény marad, hogy a mostani gazdasági válság súlyosbította a rendszerváltással megteremtett helyzetet. A fordulattal elveszített munkahelyek helyébe részben megteremtett munkahelyek tényleg teljesen bizonytalanná váltak. Éppen megindultak az életszínvonal javításának útján, és máris arról akarják őket meggyőzni, hogy jobban éltek, mint szabad lett volna, mert ehhez a szerény jóléthez sincs meg az alap, mert a jövő nemzedékének terhére akartak életszínvonalat javítani, mert nem lehet örökké adósságokat csinálni, mert nem lehet elkölteni azt a pénzt, ami nincs. Ilyen helyzetben nem kell csodálkoznunk azon, hogy a

polgárosodás folyamata elakadt. És hogy ebből irracionális vagy éppen veszélyes jelenségek születnek.

Mert lehet sajnálni, de tény marad: a kétharmados többség a Fidesz számára lehetővé tette, hogy a megszorításoktól a kórházak összevonásán át az állam által ingyenessé tett egyetemi helyek számának csökkentéséig olyan reformokat hajtson végre, amelyekre az előző bizonytalan, állandóan visszakozó, tanácstalan kormány nem mert vagy nem tudott vállalkozni. És tény az is, hogy a nemzeti eufória ébren tartásával ez a kormány elérte nemcsak azt, hogy Magyarország elkerülte a nagyobb bajokat, hanem elérte még azt is, hogy az egymást követő megszorító csomagok nem váltottak ki nagyobb ellenállást, Magyarországon ismeretlen az Európán végigsöprő, rombolásba torkolló tiltakozás. (Igaz, hogy ehhez hozzájárulnak olyan váratlan húzások is, amelyeket ma már Európa is próbál átvenni. Nemcsak általánossá vált a kezdetben csak a Fidesz által hangoztatott elv: a megszorításokat gazdaságserkentő intézkedésekkel kell párosítani. Holott mindenki tudja, hogy a mostani válságot éppen a gazdaságnak mesterségesen gerjesztett fogyasztással való serkentése szülte. Ma már Európában is kezdik szorgalmazni – legújabbban a brit laburisták – a Fidesz által kitalált, a polgárok szemében nagyon népszerű rezsicsökkentési kampányt. Holott ez nyilvánvalóan csak választások előtti húzás. Nemcsak azért, mert ez a választások után visszaut: ha a vállalatoknak nem lesz nyereségük, akkor nem fizetnek adót, megbosszulja magát a beruházások, nagyjavítások elmaradása, stb. Ezen túlmenően – a mi hasonlatunkkal – ez visszakanyarodás a rendszerváltás előtti időbe, amikor mesterségesen alacsonyan tartott árakkal próbálták védeni az életszínvonalat.)

A fent említett pozitívumok elismerése mellett fel kell figyelünk az irracionális jelenségekre is. Például arra, hogy népszavazást tartottak a vizitdíjról, amit még egy olyan nem egészen normális országban is, mint Szerbia, miniszteri rendelet szabályoz (ki az a bolond, aki fizetni akar azért, ami ingyenes lehet, de még itt is csak a lakosság egynegyedének a támogatását szerezték meg), de nem vitték népszavazásra az alkotmányt, amit még a katonai diktatúrák is népszavazással fogadtatnak el. (Nem is szólva arról, hogy az Eötvös Károly Intézet által rendezett vita eredményeként a szakma – Sólyom Lászlót is beleértve – azt mondta ki, hogy Magyarországnak nincs alkotmánya, a Fidesz kétharmados többsége viszont két év alatt már ötödször módosította, legutóbb már a módosítás módosításával.) Nagyobb baj az, hogy ez a helyzet nemcsak megakasztja a polgárosodás folyamatát, utat nyit a szélsőségek erősödé-

sének, hanem veszélybe dönti a demokráciát is. Részben – az átkos KISZ-es berögződöttség nyomaként, az örök hatalomban gondolkodás bolsevik örökségéért – azzal a törekvéssel, hogy a Fidesz hatalmát nemcsak örökre „bebetonozza”, hanem még a nemzet hatalmával is azonosítja. (Olyan abszurdummal, mint az volt, hogy a Fidesz szerint a nemzet volt ellenzékben, amikor nem ő volt kormányon, most pedig a nemzet van vele kormányon.) Még inkább azzal, hogy a demokráciát pártviszályokkal azonosítás kelet-európai szokását megduplázva figyelmen kívül hagyja a demokrácia klasszikus alapszabályát: Őfelségének (a nemzetnek) van kormánya és van ellenzéke, tehát az ellenzéknek tudnia kell, hol az a határ a kormány támadásában, amelyen túl már Őfelségét (a nemzetet) támadják, de a kormánynak is tudnia kell, hogy az ellenzék mellőzésében hol az a határ, amelyen túl már Őfelségét (a nemzetet) mellőzik. Ezek a tényezők aztán felfokozzák azokat a veszélyeket, amelyeket korábban ismertettünk, mint a mostani válság hatására a demokráciát fenyegető tényezőket.

Szerbia esetében súlyosabb a helyzet, hisz ezt az országot a délszláv háborúk, a menekültek beáramlása, az infláció és a pénzek kiáramlása (a Global Financial Integrity intézet adatai szerint az országból több mint 51 milliárd dollárt menekítettek külföldre) stb. teljesen tönkretette. De az ő esetében fokozottabban érvényes az is, amit az ipar leépítésével kapcsolatban Európáról, a munkahelyek megszüntetésével kapcsolatban pedig Magyarországról elmondtunk. Nála ugyanis a helyzetet súlyosbítja nemcsak Jugoszlávia szétesése, hanem a piacok elvesztése is a szankciók idején. És hogy a baj nagyobb legyen, közrejátszik még a gépek elavultságától a felelőtlen és a gyárakat egyszerűen tönkretevő – sokszor csak pénzmosást vagy az újjgazdagok megállapodását jelentő – privatizálásig megannyi minden. (A privatizálás legtöbbször a gyárak eladásával és tönkrementésével járt, hogy a dolgozók munka nélkül maradjanak, de már korábban is hónapokig nem kaptak fizetést, nem fizették be még a járulékokat sem. A 2001 és 2011 között magánosított 3017 állami vállalat közül mintegy 2000 felhagyott a működéssel, csődbe jutott vagy felszámolás előtt áll.) Mindennek következménye, hogy napjainkban már arról cikkeznek a lapok: az országban több mint 140 ezerrel több ember dolgozik állami hivatalokban, mint amennyire szükség van. A legaggasztóbb azonban az, hogy az államtól nem közvetlenül függő ágazatokban dolgozó 783 036 alkalmazott közül csak mintegy 300 ezer dolgozik az iparban. Közülük kerül ki az a 46 201 dolgozó, aki 2013 márciusában

nem kapott fizetést, és az a 34 934 is, aki havi 20 ezer dinárnál kevesebbet kapott.

A rétegeződés is kifejezettebb Szerbiában, mint a rendszerváltás többi országában. A legszegényebbek és a leggazdagabbak közti arányt illetően közelebb áll Namíbiához, mint az európai országokhoz. Az állam széthúzása nálunk is a hipergazdagok vékony rétegének kialakulásához vezetett. (Ezek az újjgazdagok, ahogyan nálunk mondják: tajkunok együttes vagyona nemzetközi becslések szerint 31,5 milliárd eurót tesz ki, ami majdnem annyi, mint az egész ország nemzeti jövedelmének egyharmada. A leggazdagabb szerbiainak, a Filip Cepternek nevezett Milan Jankovićnak 4 milliárd eurója van.) Ugyanakkor – mint már említettük – Szerbiában a munkanélküliség messze meghaladja az európai átlagot, az éhezők száma állandóan növekszik. (A bajt csak részben tudja enyhíteni, hogy az országban a Vörös kereszt 75 népkonyhát tart fenn, ebből 24-et a Vajdaságban, és ezekben 34 500 ember kap ingyen ebédet.) A közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek 57 százaléka szerint nálunk egyáltalán nem létezik középosztály, és a 60,9 százalék sorolja magát a szegényebb rétegekhez. (71 százalék szerint háztartásának egyetlen tagja sem nyaralt és 94 százaléknál egyetlen tag sem volt teleni.)

A Vajdaságban sem jobb a helyzet, sőt az a tartomány, amely a titói Jugoszláviában a gazdaság szempontjából mindjárt Szlovénia után következett, napjainkban nem éri el annak a Szerbiának az átlagát sem, amely most az 1990. évi teljesítményének kb. a 60 százaléknál tart, és zuhanása még nem állt meg. Ez döntően befolyásolja a vajdasági magyar középosztály kialakulását is. A Vajdaságban a két világháború között erőteljes polgárosodás indult meg. A városokban polgári kaszinók, egyesületek jöttek létre, de még a parasztság körében is tapasztalható volt egy felzárkózási törekvés. (Erről tanúskodott, hogy a legkisebb faluban is jelentős műkedvelő mozgalom indult, mert az egyben a nemzeti lét megőrzésének az eszköze is volt.) A titói Jugoszláviában két ellentétes hatás érvényesült. Egyrészt kialakult egy viszonylagos jólét. (Főképp falun, ahol a beszolgáltatás és a földbirtok maximálása nehéz korszakának átvészélése után rohamos fejlődés indult meg, a magyar paraszt is traktort, mezőgazdasági gépeket vásárolhatott.) Másrészt a felgyorsult asszimiláció és a szabad kivándorlás érzékeny vérvesztést okozott. A rendszerváltás utáni – fent részletezett – bajok a vajdasági magyarokat jobban érintették, mint a lakosság átlagát. (Kimaradtak a magánosításból, gyakrabban váltak munkanélkülivé, szó sem volt arról, hogy szám-

arányuknak megfelelő arányban helyezkedjenek el az állami hivatalokban, az annyira várt „kárpótlás” nem sok eredményt hozott stb.) Nagy vérveszteség volt a fiatalok menekülése a délszláv háborúk elől, majd az, hogy a Magyarországon tanuló diákok nem siettek haza, már azért sem, mert nem várta őket munkahely. A mindennek következtében kialakult helyzet azonban már külön – részletes – vizsgálódást igényel, tehát nem fér egy olyan tanulmány keretébe, amelynek az a témája, hogy veszélyben van az európai polgári társadalom. A fenyegetések egész sora – élet-színvonalának fenntarthatatlanságától a demokrácia megcsorbításának kísérleteiig – már a létét veszélyezteti.